

Bogusław Ulicki

POŻAR WARSZAWY W ROKU 1544 W DOKUMENTACH EPOKI I OPRACOWANIACH

Wstęp

Celem artykułu jest przedstawienie i omówienie treści dokumentów związanych z tytułowym kataklizmem. Głównym tego powodem jest znaczna jak na warszawskie warunki liczba zachowanych lub znanych z innych źródeł dokumentów na jego temat oraz to, że przyczynił się on do ustanowienia pierwszych aktów prawnych dotyczących zwalczania pożarów w mieście. Takie prawotwórcze działanie w ówczesnej Warszawie należało do rzadkości.

Do tej pory pożar 1544 roku nie był przedmiotem oddzielnego badania historycznego¹, nie powstała też żadna praca prezentująca zachowane dokumenty. O wydarzeniu, bardziej lub mniej szczegółowo i wyczerpująco, wspominali współcześni historycy, poświęcając mu najczęściej niewielkie fragmenty swych prac.

Podstawą artykułu są przekazy Marcina Bielskiego, Stanisława Okszyca Orzechowskiego, Macieja Strykowskiego i Łukasza Górnickiego oraz dokumenty sejmowe, dokumenty kancelarii królewskiej, kapituły kolegiaty św. Jana i warszawskiej rady miejskiej. Innym – jedynie uzupełniającym – źródłem są prace Anny Berdeckiej, Aleksandra Gieysztor, Stanisława Pazyry, Andrzeja Sołtana, Tadeusza Zagrodzkiego – aby wymienić tych najbardziej znaczących. Dla porządku warto wspomnieć o pożarniczej literaturze dziewiętnastu

1 Dobrym tego przykładem są prace o pożarze Lwowa w roku 1527.

ważniejszych monografi, opublikowanych od roku 1897². Wśród nich na największej uwagi zasługuje opracowanie Franciszka Giedroycia opisującego historię zmagających z pożarami w Warszawie od wieku XV do roku 1836³. Pozostałe prace mają na ogół mniejsze lub znikome znaczenie, bowiem ich autorzy powielają informacje na temat prewencji pożarowej i o zaledwie dwudziestu pożarach powstałych do roku 1795. Nie jest to miejsce na analizę treści tych opracowań, ale należy zwrócić uwagę na wielką dysproporcję w liczbie pożarów wspomnianych przez tych autorów, a 145 odnotowanych przez Andrzeja Karpińskiego⁴ i 211 opisanych przez mnie⁵. Podobnie można ocenić pracę badacza kłesk elementarnych Antoniego Walawendera⁶, *Słownik Historyczno-Geograficzny Ziemi Polskich* autorstwa Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk oraz bazę *Kłeski elementarne do 1795 r.* Polskiego Towarzystwa Historycznego⁷.

Pożary w dawnej Warszawie

Wzmianki o pożarach lub ich opisy notowano w kronikach i rocznikach, dokumentach kancelarii królewskich, ksiągach i kościelnych, rad miejskich i innych źródłach oficjalnych bądź prywatnych. Za najdawniejszy i zarazem najlepiej udokumentowany pożar w Polsce uważam ten wspomniany przez biskupa Thietmara:

Rok [1018], którego szczegółom księgę niniejszą poświęciłem, jest czterdziesty pierwszy od urodzenia mego lub mało co więcej, dnia zaś 27 kwietnia począł się rok dziesiąty rządów mych pasterskich. Dniem przedtem [26 kwietnia] na przedmieściu Gniezna spłonął kościół arcybiskupi wraz z innemi do tegoż należącymi zabudowaniami⁸.

- 2 W. Wikarski, *Rys historyczno-statystyczny Straży Ogniowej Warszawskiej od początku jej założenia aż po dzień dzisiejszy z uwzględnieniem stanu higienicznego i sanitarnego*, Warszawa 1897; jest to pierwsze opracowanie historyczne, dotyczące nie tylko straży pożarnej; zawiera ono także interesujące informacje sprzed roku 1836.
- 3 F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915.
- 4 A. Karpiński, *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*. Warszawa 2020, s. 268-269; autor tego tomu precyzuje zawartość książki za pomocą wyrazu katalog; jest ona bowiem zestawieniem nie opisów czy wzmianek o pożarach, ale rekordów ograniczających się do podania daty, przyczyny, ewentualnie zakresu zniszczeń, a także rodzaju i wielkości pomocy udzielonej pogorzelncom lub całemu miastu
- 5 B. Ulicki, *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261-1795)*, Warszawa 2020 (książka w druku)
- 6 A. Walawender, *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450-1586. Tom II. Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935.
- 7 <http://pth.net.pl/projekty/bazy-danych/kleski-elementarne/do-1795> [dostęp 31 VIII 2019]
- 8 *Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, posł. K. Ożóg, Kraków 2012, s. 226; biskup kronikarz nie podał wezwania kościoła, nie wspominając, że był on wówczas katedrą; czy była to świątynia, w której Bolesław Chrobry z wielkim honorem podjął cesarza, z przekazu Thietmara nie wynika; pożarowi uległa najstarsza katedra gnieźnieńska; tamże s. 407, przyp. 70; przyjmując rozważania Katarzyny Kaszyckiej, spalił się kościół przedromański pochodzący z drugiej połowy wieku X [w:] K. Kaszycka, *Materiał szkieletowy z katedry gnieźnieńskiej (X/XI-XVII wiek)*, „Przegląd Antropologiczny”, 1987, t. 53, z. 1-2, s. 137.

O pożarach w Polsce, przypadkowych i wojennych, pisali między innymi Anonim Gall⁹, Marcin Bielski¹⁰, Stanisław Chwalczewski¹¹, Jan Długosz¹², Jan z Czarnkowa¹³, Marcin Kromer¹⁴, Maciej Strykowski¹⁵ i inni, w tym anonimowi. Wzmianki o tych wydarzeniach były lakoniczne, co wydaje się zrozumiałe, gdyż w średniowieczu w podobny sposób pisano o nowych władcach i ich koronacjach lub biskupach i ich ingresach.

Ze względu na zawartość przekazów i ich znaczenie dla historii Warszawy warto wymienić wydarzenia najistotniejsze, ograniczając się do podania tylko miejsc i dat: Stara Warszawa w roku 1478, zespół bernardyński w latach 1514¹⁶, 1515, 1657, Stara i Nowa Warszawa w roku 1544, Stara Warszawa w roku 1580 (trzy pożary w relacjach gdańszczanina Martina Grunewega i pożar w relacji Teodora Jewłaszewskiego, podsędka nowogródzkiego), Stara Warszawa podczas sejmu w roku 1607, Zamek Królewski w latach 1350, 1378, 1531, 1650, 1651, 1657, 1669, 1695, 1716, 1732 i 1767¹⁷, Stara i Nowa Warszawa podczas elekcji w roku 1669. Interesujące są też kroniki karmelitanek bosych z lat 1674, 1708, 1709 i pamiętnikarskie wspomnienia Jadwigi Rafałowiczówny (damy do towarzystwa Elżbiety Sieniawskiej) z lat 1714 (ulica Mostowa i Leszno), 1716 (Zamek Królewski i Krakowskie Przedmieście). Wśród tych relacji najmniej typowa jest oda Adama Naruszewicza opisująca pożar Collegium Nobilium w roku 1773. Pod koniec XVIII wieku Warszawa doświadczyła znacznego pożaru Pałacu Krasieńskich (Pałacu Rzeczypospolitej) w roku 1782 i innego tragicznego w roku 1787 przy ulicy Piekarskiej. Jego opis jest wart zacytowania nie tylko z powodu przesłania, lecz także nowoczesności oraz rozmiaru relacji prasowej¹⁸. W XVIII stuleciu takich doniesień, prawdziwie dziennikarskich, do roku 1787 nie było.

W tym kontekście pożar z roku 1544 okazuje się znaczący na tyle, by stać się przedmiotem pierwszych warszawskich doniesień kronikarskich. Oszczędność tych tekstów świadczy jednak nie tylko o braku dostępu autorów do właściwych źródeł informacji, lecz także o tym, że Warszawa w XVI stuleciu wciąż była mało znaczącym ośrodkiem miejskim nie tylko w Koronie, ale i na Mazowszu. Sądzę, że gdyby nie obecność króla, pożar w ogóle nie zostałby zapisany w kronikach.

9 Anonim tzw. Gall, *Kronika Polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1982.

10 *Kronika Polska Marcina Bielskiego*, Sanok 1856.

11 *Kronika Polska Stanisława Chwalczewskiego starosty kobryńskiego, dziedzica raskowskiego, pisana 1549 roku*, Warszawa 1829.

12 *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich Ksiąg Dwanaście*, t. I-IV, tłum. Karol Mecherzyński, Kraków 1867-1869.

13 *Kronika Jana z Czarnkowa przetłómaczona według tekstu wydanego przez Augusta Bielowskiego w drugim tomie „Monumenta Poloniae Historica” przez B.M.J. [B.M. Jaworski – B.U.]*, Lwów 1907

14 *Kronika Marcina Kromera biskupa Warmińskiego na polski język przełożona przez Marcina Błazowskiego [w:] Zbior dziejopisow polskich we czterech tomach zawarty*, t. 3, Warszawa 1767.

15 *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszytkiej Rusi Macieja Strykowskiego. Wydanie nowe, będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582*, t. 1, Warszawa 1846 [PBI; dostęp 14 IX 2014].

16 W XVI wieku odnaleziono osiemnaście pożarów; wśród nich, oprócz wyżej wymienionych, są także: 1507 zespół bernardyński, 1531 Curia Minor Zamku, 1538 Stara Warszawa, 1547 budynki niezidentyfikowane, 1548 ratusz Starej Warszawy, 1579 Stara Warszawa, 1587 szopa elekcyjna we wsi Wola, 1587 Nowa Warszawa, 1598 Stara Warszawa – kolegiata i zamtuż, 1599 – budynki niezidentyfikowane.

17 B. Ulicki, *Požary Zamku Królewskiego w Warszawie. Przegląd źródeł i opracowań*, „Kronika Zamkowa. Roczniki”, 2018, nr 5(71), s. 191-207.

18 „Gazeta Warszawska”, 1787, nr 3.

Faktem jest, że pożar z końca maja 1515 został podobnie dobrze udokumentowany dzięki zapisom księgi rady miejskiej Starej Warszawy¹⁹, podatkowemu zwolnieniu księżnej Anny²⁰, listowi króla Zygmunta I do księżnej Anny²¹, sumariuszowi Metryki Koronnej²² i aktom kapituły kolegiaty św. Jana w Warszawie²³. Po nim jednak nie powstały żadne przepisy związane z pożarami, tak jak to było po wydarzeniu roku 1544.

Przekazy o pożarze

Wzmianki na jego temat można znaleźć w kronikach Marcina Bielskiego, Stanisława Okszyca Orzechowskiego²⁴ i Macieja Strykowskiego. Łukasz Górnicki²⁵, ważna postać polskiego renesansu, opisując historię Królestwa Polskiego, również go nie pominął. Wszystkie poniższe cytaty nie zawierają żadnych szczegółów poza tym, że w mieście przebywał wówczas król²⁶. Z przekazów nie dowiemy się o przyczynie pożaru, jego wielkości czy rozmiarach zniszczeń. Treści nie tylko polskich kronik wskazują na to, że odnalezienie takich informacji jest niemożliwe, gdyż najczęściej nie były podawane. O ile brak wzmianek w kronikach jest akceptowalny (choć przeczy temu kronika Jana Długosza), ich nieobecność w zapisach magistrackich może zastanawiać.

Kronikarskie przekazy były bardzo oszczędne. Marcin Bielski pisał: „Tegoż roku skoro po sejmie Piotrków pogorzał, także Warszawa przy bytności królewskiej, gdzie [w] wielką szkodę ludzie popadli przez ogień gwałtowny”²⁷. Nieco więcej informacji przekazał Maciej Strykowski:

Tegoż roku król Sigmunt stary z królem młodym [Zygmuntem Augustem – B.U.] z sejmu piotrkowskiego przez Warszawę jadąc (które miasta w ten czas pogorzały) przyjechał do Brześcia Litewskiego dziesiątej niedziele po Wielkiejnocy, gdzie seim walny panom Litewskim złożył²⁸.

- 19 A. Wolff, *Księga radziecka miasta Starej Warszawy. Tom I (1447-1527)*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963 s. XX, dok. 07.
- 20 *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376-1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913, s. 29.
- 21 *Acta Tomiciana. Tomus tertius epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et rerum gestarum*, Kórnik 1853, s. 389.
- 22 *Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur [...] Theodorus Wierzbowski. Pars IV. Sigismundus I regis tempora complectens 1507-1548. Vol. 2. Acta vicecancellarium 1507-1535*, Warszawa 1912, s. 358.
- 23 B. Ulanowski, *Acta ecclesiae collegiate Varsoviensis [w:] Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 6, Kraków 1897-1926, s. 54.
- 24 Stanisław Okszyca Orzechowski (1513-1566), kanonik przemyski, historyk, autor pism politycznych, ideolog złotej wolności szlacheckiej; *Stanisława Okszyca Orzechowskiego Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta Igo*, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1805, s. 291.
- 25 Przypadek z roku 1544 jest jedyną wzmianką o pożarze zawartą w dziele Łukasza Górnickiego; *Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572 piórem Łukasza Górnickiego, Tykocińskiego i Wasilkowskiego Starosty*, wyd. K.J. Turowski, Sanok 1855, s. 8.
- 26 Według ustaleń Antoniego Gašiorowskiego, Zygmunt I przebywał w Warszawie od 4 kwietnia do 7 czerwca [w:] A. Gašiorowski, *Itineraria ostatnich dwóch Jagiellonów*, „Studia Historyczne”, 1973, t. 16, nr 2, s. 249-275.
- 27 *Kronika Polska Marcina Bielskiego...*, s. 1092.
- 28 *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkij Rusi Macieja Strykowskiego...*, s. 400.

Najkrócej wypowiedział się Stanisław Okszyca Orzechowski: „Po tym seymie [w Piotrkowie – B.U.] Król Stary [Zygmunt I – B.U.] do Warszawy iachał i przy nim Warszawa gorzała gwałtownie”²⁹. Później identyczny tekst w *Dziejach Korony* zamieścił Łukasz Górnicki³⁰. Oprócz relacji kronikarzy i pisarzy kancelaryjnych znany jest jeszcze jeden zapis, jak się wydaje, przypadkowy. Chodzi o wspomnienie kanonika krakowskiego Stanisława Górskiego (1497–1572)³¹, który od anonimowego przyjaciela otrzymał list datowany na 26 maja 1544 r., wysłany z Warszawy. Jego autor przekazywał Górskiemu najświeższe informacje z różnych dziedzin życia politycznego i codziennego miasta. Z dość obszernego listu nie wynika, aby pożar z początku maja wywarł na jego autorze wrażenie. Wydarzenie, które poruszyło wiele osób i instytucji, skwitował krótko:

Królowa Bona namawia Króla, aby Sejm złożonym był w Warszawie. Myśl tę podał Arcy-Biskup, nie z żadnego powodu dobra publicznego, lecz że tu ma swoją Kochanicę. Powiada on wszystkim, że Mieszczanie Warszawy skoro zapewnieni będą, że Sejm tu naznaczony, nowe domy stawić i popalone w krótkim czasie naprawić nieomieszkaia³².

Jak się później okazało, następny sejm odbył się w roku 1545 w Krakowie, a sejm piotrkowski, planowany na rok pożaru, został odwołany z powodu zarazy³³.

Dla porządku warto nadmienić, że pożar przyszłej stolicy nie doczekał się obszerniejszych relacji niż zacytowane powyżej. Przykładami bogatszych faktograficznie opisów są przekazy o pożarach Gniezna w latach 1613 i 1772, Lwowa w 1527, Lublina w 1575, Krakowa w 1455, Piotrkowa Trybunalskiego w 1731 i 1786, Płocka w 1530, Poznania w 1447 i 1536, Warszawy w 1607, 1669, 1782 i 1787 czy Wieliczki w 1510 i 1644. Wydarzenia z roku 1544 nie znajdziemy także na liście utworów poetycko opisujących pożary, na przykład Dubiecka w roku 1608 (Jana Żabczyca), gdańskiego obserwatorium Heweliusza w roku 1679 (Christopha Behra), Jarosławia w roku 1625 (Wawrzyńca Chlebowskiego), Stradomia w roku 1642 (Wawrzyńca Chlebowskiego), Warszawy w roku 1773 (Adama Naruszewicza), Wieliczki w roku 1644, Wilna w roku 1610 (Jana Eysymonta) i 1645 oraz Zielonej Góry w roku 1582 (anonimowego autora).

Data, przyczyna pożaru i jego rozmiary

Spośród kilkunastu dokumentów źródłowych tylko dwa podają dokładną datę wybuchu pożaru. Pierwszy jest notatką w księdze radzieckiej Starej Warszawy,

29 Stanisława Okszyca *Orzechowskiego Kroniki Polskie...*, s. 291.

30 *Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572 piórem Łukasza Górnickiego...*, s. 8.

31 https://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Górski [dostęp 26 VI 2020].

32 J.U. Niemcewicz, *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce z rękopismow tudzież dzieł [...]*, t. 4, Warszawa 1822, s. 44.

33 W. Konopczyński, *Chronologia sejmów polskich 1493-1793*, Kraków 1948, s. 138.

w której pisarz miejski zanotował: *Facta est iterum conflagratio anno Domini 1544 die 5 may, dies illa calamitatis et infelix in presencia serenissimi Sigismundi primi regis Poloniae*³⁴ [znów zdarzył się pożar roku Pańskiego 1544, dnia 5 maja, dzień ów klęski i nieszczęsny, w obecności najjaśniejszego Zygmunta pierwszego, króla Polski]³⁵. Drugim zaś są zapiski kapituły kolegiaty św. Jana z 19 kwietnia 1545 roku³⁶, potwierdzające datę majową, z uzupełnieniem, że pożar zaczął się w poniedziałek.

Jeżeli chodzi o powód pożaru, nie wymieniono go w żadnym z ówczesnych dokumentów. Jak wiadomo z wcześniejszych cytatów, nie podał go także żaden kronikarz. Czy kancelaryjni pisarze bądź kronikarze nie wiedzieli tego, nie wiadomo. O przyczynie warszawskich zniszczeń w roku 1544 dowiadujemy się ze znacznie późniejszego dokumentu, datowanego na 17 lutego 1580 roku. Król Stefan Batory, dowiedziawszy się o tragicznym dla Warszawy pożarze w roku 1544, postanowił przenieść niebezpieczne browary poza jej granice. Z preambuły dowiadujemy się, że pożar powstał w jednym z nich. Krótkie cytaty z dokumentu królewskiego pokazują, jak ten problem przedstawiono blisko pół wieku później:

Stefan, z Bożej łaski król Polski [...] zostaliśmy powiadomieni, że oba miasta Warszawa, gdy z browaru, kiedy było wytwarzane piwo, powstał ogień, do głębi zostały zniszczone, co stało się wtedy w obecności najjaśniejszego zmarłego Zygmunta I króla Polski, poprzednika naszego [...]³⁷. – Dalej czytamy, że jego poprzednik również wydał edykt, który [...] z najlepszym zamiarem sporządzony, dotąd nie był wykonywany.

Historia pożarów wskazuje, że nie był to pierwszy i ostatni przykład ignorowania prawa nie tylko przez mieszczan, ale także władze miasta. Pomysł usunięcia browarów z miasta niósł w sobie nie tylko eliminację groźnych obiektów, ale także radykalnie eliminował wiele potencjalnych źródeł pożarów w obrębie murów. Ale edykty królewskie – i pierwszy, i drugi – wykazywały troskę nie tylko o bezpieczeństwo miasta. W pojawieniu się wolnych działek po usuniętych browarach widziano możliwość rozwoju miasta, o czym świadczy poniższy cytat:

[...] dzięki temu przeniesieniu browarów [dajemy możliwość] zatroszczyć się o większą ilość miejsca dla przyjmowania gości w tymże mieście naszym Warszawie, jako że na mocy ogólnej konstytucji Królestwa, sejmy Królestwa w tym mieście naszym Warszawie przez najjaśniejszego poprzednika naszego Zygmunta Augusta, wyznaczone zostały.

Według wielu, nawet renomowanych badaczy historii miast, główną przyczyną pożarów w dawnych wiekach była ich drewniana zabudowa. Takie

34 A. Wolff, *Księga radziecka miasta ...*, s. XX.

35 Przekład Bartosza Małeckiego.

36 B. Ulanowski, *Acta ecclesiae collegiate Varsoviensis...*, s. 88.

37 *Przywileje królewskie...*, s. 99 (wersja łaćnińska); przekład Roberta Sochania.

sformułowanie jest podobnie nieprawdziwe, jak stwierdzenie, że przyczyną pożaru w roku 1544 był browar. Jeżeli wyeliminujemy zjawiska naturalne (wyładowanie atmosferyczne, samozapalenie) oraz podpalenia wojenne i kryminalne, najczęstszą przyczyną pożaru była nieuwaga człowieka w posługiwaniu się ogniem do oświetlenia i ogrzewania. Należy także brać pod uwagę świadome ignorowanie zasad bezpieczeństwa.

Jeżeli chodzi o rozmiary zniszczeń, zachowane dokumenty nie zawierają żadnych szczegółów. Dowiadujemy się z nich jedynie o tym, że spaliły się oba miasta, w tym ich ratusze, zniszczeniu uległy mury miejskie i częściowo kolegiata św. Jana. Podobnie nic nie wiadomo o śmiertelnych ofiarach pożaru.

Konsekwencje finansowe

Pomoc króla Zygmunta I i jego syna Zygmunta Augusta skoncentrowała się, jak to było w ówczesnym prawie i zwyczaju, na zwolnieniach podatkowych i celnych³⁸. Prezentację głównych założeń dokumentów podatkowo-celnych należy rozpocząć od dziesięcioletniej darowizny Zygmunta I połowy ceł lądowych z przeznaczeniem na reperację murów obronnych i budynków użyteczności publicznej, w tym ratusza Starej Warszawy, z istotnym warunkiem „byście [rado miejska – B.U.] do jego pobierania się nie mieszały, lecz byście dali im całkowitą władzę dysponowania tą połową cła, według ich [mieszczan – B.U.] woli”³⁹. Nadanie nosi datę 6 czerwca 1544 roku – miesiąc po pożarze.

Rok później, 19 kwietnia, kapituła generalna kolegiaty św. Jana uchwaliła, także dziesięcioletnie, zwolnienie z należnego kolegiacie czynszu w wysokości 20 kop groszy rocznie, wypłacanego przez miasto na jej rzecz. W dokumencie zastrzeżono, aby po upływie owych dziesięciu lat czynsz był płacony jak dawniej⁴⁰.

W Krakowie 4 listopada 1546 roku Zygmunt I, za wstawiennictwem królowej Bony, wieczyście uwalnia mieszczan Starej i Nowej Warszawy od ceł lądowych z wyjątkiem nowego cła granicznego⁴¹. Król, nie dowierzając urzędnikom, dodał zastrzeżenie o podobnej treści jak w roku 1544:

Dlatego wszystkim razem i z osobna, sprawującym dostojeństwa i urzędnikom, wojewodom, kasztelanom, starostom, tenentariuszom, celnikom i rajcom miast i miasteczek naszych, w królestwie naszym gdziekolwiek się znajdującym

38 Najrzadszą formą pomocy była darowizna pieniężna; przykładem może być kwota 500 złp przekazana w roku 1624 przez króla Zygmunta III najbardziej poszkodowanym pogorzelncom wymienionym z nazwiska lub imienia [w:] A. Wejnert, *Wiadomość historyczno-statystyczna o morowem powietrzu w Warszawie w latach 1624 i 1625 panującym*, Warszawa 1852, s. 206.

39 *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376-1772*, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913, s. 52 (wersja łacińska); przekład Roberta Sochania.

40 B. Ulanowski, *Acta ecclesiae collegiate Varsoviensis...*, s. 88.

41 *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 53 (wersja łacińska), A. Walawender, *Kronika kłesk elementarnych...*, s. 321; AGAD, Ks. ziem. i gr. warsz. sygn. 28 i 29; *Księgi ziemskie i gradzkie warszawskie, Terrestria et Castransia Varsoviensia, 1417-179*. *Inwentarz analityczny zespołu PL, 1/19*, opr. M. Woźniakowa, A. Sekular i V. Urbaniak [dostęp 1 XI 2017]. <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ATeCVarsovien19.xml#>.

i pozostałym, których to dotyczy, wiernym sługom naszym, teraz i w przyszłości, którzy pismo to poznają, nakazujemy, byście tychże poddanych naszych, mieszkańców tak starego, jak i nowego miasta Warszawy w tej wolności i immunitecie zachowali i tychże ceł lądowych dawnych naszych królewskich od nich nie wymagali, nie sprawiali, by ich wymagano, wieczyście i na zawsze⁴².

W Metryce Koronnej 12 kwietnia 1547 roku zanotowano: *Mandatum regium ad dignitarios et officiales regni de libertate, civibus civitatis Antiquae et Novae Varschoviensis ab omnibus teloneis terrestribus regiis antiquis, teloneo tamen novo finitimo limitanealique excepto, perpetuo propter ignis voraginem donata*⁴³ [Polecenie królewskie do dostojników i urzędników królestwa o wieczystym darowaniu mieszczanom miasta Starej i Nowej Warszawy zwolnienia od wszystkich ceł ziemskich królewskich dawnych, z wyjątkiem jednak nowego cła granicznego, z powodu naruszenia ich przez pożar]⁴⁴. 15 kwietnia tego samego roku Zygmunt I wystawia mandat przypominający urzędnikom o wieczystym uwolnieniu mieszczan Starej i Nowej Warszawy od opłaty myta i ceł w całym królestwie [po spaleniu obu miast w roku 1544 – B.U.]⁴⁵. Brzmi on:

Dlatego chcemy i nakazujemy, aby to Waszym Prawościami i Wiernościami było wiadome, chcąc w pełni to uznane mieć, że wspomnianych mieszczan miasta naszego, tak Starej jak i Nowej Warszawy, we wspomnianej wolności im przez nas przyznanej zachowacie i sprawicie, że przez innych, których ta rzecz dotyczy, zachowywani będą; i że żadnych myt ziemskich naszych w obrębie królestwa, z wyjątkiem wszakże myta granicznego, nie będziecie wymagać ani nie sprawicie, by przez innych były wymagane, nie chcąc czynić względem swojego urzędu i łaski naszej przeciwnie⁴⁶.

Prawdopodobnie ustalenia króla nie były wypełniane zgodnie z jego wolą i zamysłem lub nieakceptowane przez urzędników odpowiedzialnych za pobieranie podatków. Dlatego trzy miesiące później, 29 lipca 1547 roku w Piotrkowie, powstał dokument, w którym król przypomina urzędnikom o wieczystych zwolnieniach mieszczan, jednocześnie ich napominając⁴⁷:

[...] jednak ponieważ wspomniani mieszczanie nasi bardzo się uskarżają, że rzezcone immunitety przez nas im udzielone nie są zachowywane, i że są oni zmuszani do poddania się licznym ciężarom i daninom, od których my pod wspólnym mianem ceł wolnymi ich uczyniliśmy, przeto my, chcąc zaradzić ich niedoli i jaśniej wyszczególnić to, co w innych pismach ogólnym terminem wyraziliśmy,

42 Przekład Roberta Sochania.

43 *Matricularum...*, s. 287, poz. 22766; AGAD, Dok. pap. nr 1509.

44 *Acta Nikolai Grabia*, przekład Roberta Sochania.

45 *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 54 (wersja łacińska).

46 Przekład Roberta Sochania.

47 *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 55 (wersja łacińska).

uznaliśmy, że należy to rozwinąć, że wspomnianych mieszczan tak starego, jak i nowego miasta Warszawy, obecnych i w danym czasie istniejących, od wszystkich myt, mostowego, opłat za przewóz towarów gościńcem, targowego i od należności z miejsc rocznego targu, w miastach i miasteczkach naszych, jakie zazwyczaj są dawane, i ogólnie od wszystkich powinności drogowych i danin, jakie w królestwie naszym gdziekolwiek zazwyczaj są uiszczane, wieczyście uwolniliśmy i ich wolnymi uczyniliśmy. Dlatego wszystkim, razem i z osobna, jakiegokolwiek stopnia, stanu, kondycji ludziom, poddanym naszym w obrębie królestwa gdziekolwiek obecnie się znajdującym, których pismo niniejsze dotyczy, nakazujemy, chcąc to za uznane mieć, byście wspomnianych mieszkańców starego i nowego miasta Warszawy w rzeczonym immunitacie przez nas przyznanym zachowali i zatroszczyli się, by oni zostali zachowani i byście żadnego cła, mostowego, opłaty za przewóz towarów gościńcem, targowego naszego i z miejsc rocznego targu, jakie zazwyczaj są dawane, i ogólnie wszystkich powinności drogowych i danin naszych nie wymagali i byście nie pozwolili, by inni wymagali, po wieczne czasy⁴⁸.

Także w Piotrkowie, 3 lutego 1548 roku, Zygmunt I przekazuje na odbudowę murów miejskich warszawskie cła⁴⁹. W trakcie odbudowy i naprawy murów, gdy się okazało, że przyznana przez niego suma 60 florenów jest niewystarczająca, król postanowił zmienić dyspozycje:

Przychylając się przeto ich pragnieniom i zamiarom, i ku prośbie rzeczonych doradców naszych za nimi się skłaniając, na podstawie naszej pewnej wiedzy i ze szczególnej naszej łaski uznaliśmy, że pozostałe 60 florenów cła warszawskiego, które na rzecz naszego skarbu na ręce wielmożnego wojewody mazowieckiego i starosty warszawskiego dotąd zwykły być dawane, na budowę rzeczzonego miasta Warszawy powinny być dane i darowane, jako też dajemy i łaskawie przyznajemy pismem niniejsze wspomniane 60 florenów, aby przez sławetnych burmistrza i rajców warszawskich, jacy w danym czasie będą, każdego roku żądane i pobierane były i obracane nie na żaden inny użytek, jak tylko tegoż miasta Warszawy, pismo zaś niniejsze będzie trwało stosownie do woli królów najjaśniejszych następców naszych. Dlatego wielmożnemu Janowi Dzierzgowskiemu⁵⁰ z Pawłowa, wojewodzie i namiestnikowi księstwa naszego mazowieckiego i staroście warszawskiemu i jego podstarościeму przykazujemy, by od wspomnianych mieszczan warszawskich rzeczonej sumy, jako nam tytułem myta należnej, nie żądali, i nie sprawiali, by jej żądano, lecz by w tej darowiźnie z życzliwości naszej przyznanej tychże mieszczan warszawskich zachowali i utrzymywali⁵¹.

48 Przekład Roberta Sochania.

49 *Przywileje królewskiego miasta...*, s. 56 (wersja łacińska).

50 Jan Dzierzgowski (1502-1558): starosta warszawski i łowicki, wojewoda mazowiecki, kasztelan czerski; wg https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Dzierzgowski [dostęp 26 VIII 2019].

51 Przekład Roberta Sochania.

Konsekwencje prawne

Niezależnie od przedstawionych dokumentów finansowych należy wspomnieć, że zniszczona Nowa Warszawa otrzymała także inną pomoc. W trakcie sejmiku krakowskiego, 8 lutego 1546 roku, nadano Nowemu Miastu prawo do wystawienia czterech kramów (jatek) rzeźniczych: *In conventione generali Cracoviensi. Civitati Novae Warschewa, ratione damnorum ex conflagratione totius civitatis, 4 macella carnaria aedificanda et sub certo censu locanda donatur*⁵² [Na sejmie krakowskim. 8 lutego [1546 roku] w Krakowie, miastu Nowa Warszawa, z powodu szkód od pożaru całego miasta, przyznaje się prawo wybudowania 4 kramów rzeźniczych i umiejscowienia ich pod darowanym czynszem]⁵³.

Kilka lat po pożarze ukazały się dwa postanowienia rady miejskiej organizujące gaszenie pożarów w Starej Warszawie, których treści przedstawiono w załącznikach 1 i 2. Oba dokumenty są bardzo ubogie w reguły i normy zabezpieczeń przeciwpożarowych, a tym samym jeszcze bardzo niedoskonałe prawnie. Nie jest znana przyczyna, dla której pierwszy z nich pojawił się w dwa lata po fakcie, a na drugi Warszawa czekała cztery lata. Jak obszerne były szesnastowieczne *Porządki Ogniowe* w innych miastach mogą zaświadczyć liczby⁵⁴. Gdański dokument z roku 1565 *Fewers Ordnung der Königlichen Stadt Dantzick durch einen Erbaren Rath [...]*⁵⁵ zawiera 50 artykułów spisanych na 53 kartach, a wrocławski z roku 1573 *Eines Erbaren Rathes der Kayserlichen Stadt Bresslaw new auffgerichte Fewer=Ordnung*⁵⁶ ma 58 artykułów na 30 kartach. Zawartość *Porządku* wrocławskiego (gdańskie dokumenty oczekują na przekład i opracowanie) jest następująca: organizację gaszenia pożarów opisano lub wspomniano dwudziestokrotnie, ustalenia dotyczące nagród i kar dziewięciokrotnie, narzędzia ogniowe siedmiokrotnie, zagadnienia prewencji siedmiokrotnie, zaopatrzenie w wodę dwukrotnie i alarmowanie o pożarze – raz.

Przyszła stolica państwa doczekała się znaczącego i nowoczesnego przepisu dopiero w drugiej połowie XVIII wieku. Był nim *Porządek ogniowy w Warszawie od Marszałka Wielkiego Koronnego na mocy prawa ustanowiony z roku 1779*⁵⁷, podany do publicznej wiadomości także w wersji niemieckiej⁵⁸. Stanisław Lubomirski, jego autor, pracując nad nim ponad dwa lata, stworzył przepis uniwersalny równie wartościowy (24 karty, 92 paragrafy), jak te wymienione wyżej. Z zasobów AGAD wynika, że podczas tworzenia *Porządku* korzystano z innych dokumentów: *Revidirte Fewer Ordnung der Stadt Dantzick [...]*, Gdańsk

52 *Matricularum...*, s. 437.

53 Przekład Roberta Sochania; w mojej pracy z 2014 roku błędnie utożsamilem cytowany zapis sejmiku krakowskiego z pożarem 8 lutego 1546 roku; najprawdopodobniej pożaru tego nie było.

54 Szczegółowe omówienie tych przepisów zawarte jest w pracy B. Ulickiego, *Wybrane wilkierze i regulaminy ogniowe*, „Nauka i Technika Pożarnicza”, 1987, nr 3, s. 110–112.

55 Biblioteka Gdańska PAN, sygn. Od 5701 8 adl. 8.

56 Biblioteka Narodowa, sygn. SD XVIQu1877 adl.

57 AGAD, WE, sygn. 855.

58 Biblioteka Jagiellońska, sygn. St. Dr. 9323 III.

1646; *Opisanie Porządku ogniowego w Kopenhadze* (odpis, bez daty i podpisu) i *Porządek względem ostrożności Ognia dla [Zamku Królewskiego w Warszawie – B.U.]* (odpis, bez daty i podpisu).

Przegląd opracowań współczesnych

Anna Berdecka, opisując rozwój miasta, sugerowała, że pożar dotyczył jedynie Nowej Warszawy⁵⁹, czego nie potwierdzają cytowane tu dokumenty oraz opracowania innych autorów⁶⁰. Należy jednak zwrócić uwagę na ważną informację o spaleniu się również ratusza Nowej Warszawy i że zbiórkę pieniędzy na jego odbudowę rozpoczęto jeszcze tego samego roku⁶¹. Autorka napisała też: „Król uwolnił miasto od płacenia wszelkich ciężarów na przeciąg 16 lat i pozwolił na korzystanie z drzewa z lasów królewskich celem szybszego odbudowania domostw”⁶². Jako źródła tych informacji przywołała przywileje królewskie z 6 czerwca 1544 i 8 lutego 1546 roku, znajdujące się w zasobach AGAD⁶³. Z innych dokumentów tam zgromadzonych wynika, że w Broku 6 czerwca 1544 roku król podpisał dwa identyczne dokumenty zwalniające z wszelkich świadczeń finansowych: pierwszy – mieszczan Nowej Warszawy i drugi – mieszczan Starej Warszawy⁶⁴. Król pozwolił też na korzystanie z drewna lasu Zagajnica⁶⁵, o czym autorka nie wspomniała⁶⁶.

Stanisław Pazyra, wymieniając kilka z cytowanych tu archiwaliów sugeruje, że do roku 1598⁶⁷, a więc przez ponad pięćdziesiąt lat, powstawały dokumenty związane z pożarem w 1544 lub 1546⁶⁸ roku. Przywołana przez niego jedna z konstytucji marcowo-kwietniowego sejmiku krakowskiego potwierdza wszystkie zwolnienia od płacenia ceł i myt przez obywateli Starej Warszawy, nadane przez poprzednich władców mazowieckich i królów Polski do roku 1598⁶⁹. W trakcie pożogi uległa zniszczeniu górna część wieży⁷⁰ kolegiaty

59 A. Berdecka, *Rozwój Nowej Warszawy w XV i XVI wieku* [w:] *Szkice nawomiejskie*, red. O. Puciaty i in., Warszawa 1961, s. 44.

60 A. Gieysztor, *Śródmieście Warszawy dzieje starsze* [w:] *Dzieje Śródmieścia*, Warszawa 1975, s. 42, I. Gieysztorowa, *Od Jagiellonów do Sobieskiego (1526-1696)* [w:] *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526-1914*, Warszawa 1968, s. 44.

61 A. Berdecka, *Rozwój...*, s. 305.

62 Tamże, s. 44.

63 Tamże, s. 45.

64 AGAD, Ks. ziem. i gr. warsz. sygn. 25 f. 583-584 i f. 429-430; *Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, Terrestria et Castrensia Varsaviensia, 1417-179*. Inwentarz analityczny zespołu PL, 1/19, opr. M. Woźniakowa, A. Sekular i V. Urbaniak. <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ATeCVarsovien19.xml#> [dostęp 1 XI 2017].

65 Zagajnica: Puszcza Zielona, Puszcza Kurpiowska.

66 AGAD, Ks. ziem. i gr. warsz. sygn. 26 f. 342v-343v; *Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, Terrestria et Castrensia Varsaviensia, 1417-179*. Inwentarz analityczny zespołu PL, 1/19, opr. M. Woźniakowa, A. Sekular i V. Urbaniak. <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ATeCVarsovien19.xml#> [dostęp 1 XI 2017].

67 S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, s. 334.

68 Prawdopodobnie błędna informacja; zob. przypis 39 i 40.

69 *Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego Roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone*, t. 2, Petersburg 1859, s. 373.

70 T. Zagrodzki, *Gotycka architektura katedry św. Jana w Warszawie*, Warszawa 2000, s. 38.

św. Jana)⁷¹. Wieżę odbudowano w roku 1586 dzięki Hieronimowi Odolińskiemu i Bartoszowi Szpanerowi oraz pomocy Anny Jagiellonki⁷². Tadeusz Zagrodzki, opisując losy gotyckiej świątyni, jako sponsora odbudowy wymienia tylko Annę Jagiellonkę⁷³. Andrzej Sołtan, analizując historię warszawskiej rodziny Bornbachów wspomina, że jeden z jej członków, Jerzy⁷⁴, tuż przed śmiercią w roku 1544 przekazał darowiznę między innymi na „fabrykę wieży kościelnej kolegiaty św. Jana Chrzyciela”⁷⁵, co należy uznać za finansową pomoc po pożarze Warszawy w 1544 roku.

Mimo wielkości pożaru i bliskości płonących domów Zamek Królewski nie ucierpiał, gdyż po roku 1544 nie odnotowano żadnych jego napraw ani remontów. Dopiero blisko 30 lat po pożarze przeprowadzono drobne prace budowlane, między innymi położono nowe gonty na dachu domu królewskiego i naprawiono rurę wodociągową zasilającą zamek w bieżącą wodę⁷⁶.

Aleksander Gieysztor podkreślił pozytywne skutki wydarzenia: „[...] ale też [pożar] umożliwił przy odbudowie modernizację ich [obu miast] zabudowy, zjawisko, które odtąd miało się powtarzać”⁷⁷. Podobną myśl wyraził w XIX stuleciu pewien pleban spod Rzeszowa:

Narzekają niektórzy ludzie na grady, wylewy, pożary, pioruny i tym podobne klęski. Lubo takie wypadki dla szczególnych miejsc, które to cierpią, są nieszczęściem; jednakowoż w porządku całej natury nie mają w sobie nic złego, bo idą z woli Pana Boga, który jest najwyższą mądrość i dobroć, a zatym nic złego nie czyni; i wszystko, co nam się najgorszem być zdaje, potem na dobre wychodzi⁷⁸.

Podsumowanie

Choć liczba zachowanych dokumentów jest znaczna, nie poznaliśmy szczegółów obszaru dotkniętego pożarem, miejsca powstania ani tego, jak się rozwinęła i jak przebiegała akcja gaszenia. Nic także nie wiadomo o ewentualnych ofiarach śmiertelnych i rozmiarze strat materialnych; można się jedynie domyślać, że pożar był znacznych rozmiarów, gdyż objął obie Warszawy. Znane są informacje o zniszczeniu murów miejskich, ratuszów obu miast i częściowo kolegiaty św.

71 Współczesne fotografie pokazują, jak trudne, a nawet niemożliwe jest ugaszenie pożaru wieży; wiek XXI przyniósł wiele nowoczesnych rozwiązań w zakresie technik i sprzętu gaśniczego, ale pożary w Gdańsku i Gorzowie Wielkopolskim podobnie jak kiedyś nastroczały wielu kłopotów i trudności w gaszeniu na znacznej wysokości.

72 A. Gieysztor, J. Durko, *Warszawa. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1980, s. 73.

73 Zagrodzki, *Gotycka architektura...*, s. 38.

74 Jerzy Bornbach: ławnik, starszy ławnik, rajca i burmistrz Warszawy w latach 1533, 1540-1544.

75 A. Sołtan, *Bornbachowie i ich kamienica*, „Almanach Muzealny”, 2003 t. 4, s. 174.

76 A. Król, *Zamek Królewski w Warszawie od końca XIII wieku do roku 1944*, Warszawa 1971, s. 36.

77 A. Gieysztor, *Śródmieście Warszawy dzieje...*, s. 42.

78 J. Jarmusiewicz [pleban Zaczerski k. Rzeszowa - B.U.] *Mowy do ludu wiejskiego krótkie i łatwe na wszystkie niedziele i święta* [...], Wiedeń 1841, s. 147.

Jana. O przyczynie pożaru dowiadujemy się zaś z dokumentu z innej epoki, edyktu powstałego trzydzieści sześć lat po wydarzeniu.

Ta faktograficzna skromność przekazów nie jest czymś zaskakującym, gdy chodzi o opisy pożarów XV–XVI stulecia, choć z pewnymi wyjątkami⁷⁹. Na szczupłość informacji wpłynęło także i to, że pożar dotknął miasto o niewielkim znaczeniu administracyjnym, zdecydowana zaś większość archiwaliów skupia się na zagadnieniach finansowych. Dokumenty przedstawione w załącznikach, ważne dla Warszawy, niewiele wnoszą do polskiej historii ochrony przeciwpożarowej. Podkreślenie w obu przepisach roli warszawskich cechów w gaszeniu pożarów, z położeniem nacisku na ich zadania, wynikało z ogólnoeuropejskiego modelu walki z pożarami, który w Warszawie zmienił się radykalnie, gdy w roku 1836 zaczęła działać nowa i nowoczesna organizacja do walki z pożarami – Warszawska Straż Ogniowa. Porównując oba przepisy z wilkierzami krakowskimi z XIV wieku, tu nie omówionymi⁸⁰ oraz *Porządkami ogniowymi* szesnastowiecznego Gdańska i Wrocławia można stwierdzić, że dokumenty warszawskie pod względem obszerności i liczby poruszanych w nich zagadnień są jeszcze niedoskonałe. Negatywna ich ocena nie zmienia jednak faktu, że dla warszawskiej historii mają istotne znaczenie. Nawet w tej ułomnej formie można im przypisać prekursorską rolę w obszarze prawa pożarowego w Warszawie. Stały się one bowiem zaczymem do powstania wieloaspektowego, nowoczesnego *Porządku ogniowego* ustanowionego w roku 1779, którego autorem był marszałek wielki koronny Stanisław Lubomirski.

Załącznik 1

Postanowienie rady miejskiej Starej Warszawy dotyczące gaszenia pożarów 26 lipca 1546⁸¹.

Postanowienie o gaszeniu pożarów. Panowie rajcy, z cieślami i murarzami. Burmistrz i rajcy miasta starej Warszawy poleceniu Świętego Królewskiego Majestatu, a i też wielmożnego pana Jana Dzierzgowskiego z Pawłowa, wojewody i namiestnika w księstwie mazowieckim, zadość – jako słuszne i godziwe jest – czyniąc, zwoławszy wszystkich, razem i z osobna, rzemieślników, także stolarzy i murarzy, a chcąc, by takiego rodzaju polecenie na nich się rozciągało, i na takich, którzy w danym czasie będą, i by po wieczne czasy trwać miało; aby co do tych, którzy byliby obecni, a którzy rzemiosło swoje, to jest pracę, by wykonywali w mieście murowanym lub w jego przedmieściach, a także w nowym mieście, najściśle, pod karą głowy, nakazali, by – jeśli kto zuchwał

79 Przykładami opisów znacznie bogatszych mogą być przekazy dotyczące Krakowa w roku 1455 (kroniki Marcina Bielskiego, Jana Długosza, Bernarda Wapowskiego), Lublina w roku 1557 (księgi miejskie wójtowskie z lat 1543–561), Lwowa w roku 1527 (Józefa Chołodeckiego, Karola Badeckiego na podstawie ksiąg miejskich).

80 S. Estreicher, *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936, s. 24–25.

81 F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie...*, s. 99 (wersja łaćniańska).

czelnością to złamał i poleceniom naprzód Królewskiego Majestatu, potem pana wojewody oraz panów burmistrzów i rajców przeciw czynił – tą karą i zapłatą wyżej wyrażoną ukaranym być powinien; by jeśliby kiedyś – który to zły znak oby pan Bóg zawsze odwracał – ogień z jakiego domu lub jakiego innego miejsca rozgorzał lub wyszedł, tamże wszyscy, razem i z osobna, wspomnieni rzemieślnicy niech się zbiegają, prywatne swe sprawy i korzyści na stronę odłożywszy, by każdy podług swej siły, a wszyscy wspólnym staraniem ogień gasili i tępili [tłumili], by ku większemu i szkodliwemu płomieniowi nie przyrósł, i by jakich szkód nie przyniósł miastu. Najspodobniej ku pragnieniom i poleceniom panów wspomniani rzemieślnicy się uniżyli i się zobowiązali, i tym pismem się zobowiązują, że to czynić będą, gdyż wiedzą, że to na publiczny pożytek i korzyść przyszło, i że rzecz pospolita niemało tak skrzętną zapobiegliwością błogosławiona i ulepszona jest. I panowie rajcy tych, którzy w danym tym czasie się znajdują, tych którzy tak pożyteczną obronę sprawią, łaską szczególną ubogacić i nagrodzić przyrzekają. A do tego polecenia panów rajców to, dla lepszej obrony, dołączyli, i pod karą dziesięciu kop ustanowili, by z każdego z osobna cechu do gaszenia pożarów czterej zawsze wysyłani byli; taki sam rachunek powinien być uznawany dla mniejszych cechów, jako to złotników itd.

Dokonane w poniedziałek w tym samym dniu świętej Anny roku 1546⁸².

Załącznik 2

Postanowienie o pożarze⁸³. We wtorek w wigilię Ofiarowania Maryi [20 listopada] roku 1548⁸⁴.

Z dekretu Najjaśniejszego Majestatu Królowej, pani naszej najłaskawszej, takż i za zgodą panów rajców, wszystkich urzędników i całego miasta tego wspólnie zebranych to postanowienie, na korzyść miasta co do pożaru uczynione, sprawili, i by je wiekuiście zachowywano nakazali i potwierdzili, zwyczajem innych wstawionych miast. Naprzód, by na każdej ulicy byli wyznaczone przez panów rajców pewni stróże i jakby wartownicy, którym pozostali ulic mieszkańcy i sąsiedzi posłuszni winni być w tychże rzeczach, w których dali nakazanie panowie rajcy. Wszyscy na koniec ulic mieszkańcy, tak wewnątrz, jak i na zewnątrz murów miasta, winni mieć w pogotowiu te narzędzia, którymi ogień zgasić można, jako to drabiny, wiadra skórzane, siekiery, żelazne haki, sikawki i [inne] tego rodzaju narzędzia, ku tej rzeczy zdadne; gdy tylko pożar nastanie, nikt wyjść nie powinien narzędzi tych pozbawiony, zaiste gdy kto więcej ich ma, niech więcej weźmie i innym udzieli, pod karą dziesięciu grzywien. Z cechów zaś

82 Przekład Roberta Sochania.

83 Pierwszego przekładu na język polski dokonał Robert Sochań w roku 2014.

84 F. Giedroyc, *Porządek ogniowy w Warszawie...*, s. 100 (tekst łaćniński, niepełny).

czterej winni gotowi być i zawsze sposobni, podług uprzedniego zobowiązania⁸⁵. Takoż i budowniczkowie, i murarze, bardziej gotowi niż wszyscy inni winni być do gaszenia pożarów, pod karą wcześniej przepisaną z polecenia królewskiego, a także pana wojewody i rajców. Piwowarzy winni przybywać stale i przywieźć naczynia wodą napełnione, podług kształtu ich uchwał. Ktokolwiek zaś, bo konie ma, najspieszniej byłby do miejsca pożaru pierwsze naczynie przywiódł, jemu od panów rajców dwanaście groszy będzie dane, który drugi – temu osiem, który trzeci – temu sześć, kto czwarty – temu trzy. Strażnik, który w wieży będzie, od razu pożar czy to krzykiem, czy to w dzwon biciem oznajmić powinien; co gdy usłyszą, wszyscy stróże ulic, pod karą, to sąsiadom oznajmić i rozkrzyzczyć winni. Takiego zaś sposobu pożar gdyby rozgorzał za przyczyną takiego, który sam byłby oznajmił i rozkrzyzczał najpilniej, panowie karę tę, jaką ścierpieć powinien, złagodzą, a karę na głowie lżejszą karą pomiarkują; gdyby jednak to oznajmić od razu zaniedbał, taką srogością ukarany być winien, jaką zwykli wszyscy ludzie sprawcy publicznej szkody. Ci zaś są przez panów rajców wyznaczeni jako postawieni nad ulicami: nad Grodzką Franciszek złotnik, Marcin cyrulik; nad Piwną Paweł Siekiera, Urbanek Maciej i Słydzień; nad Piekarską Pyszny Stanisław; nad Dunajem Jan Białek; nad Nowym Miastem Hińcza Sebastian; nad Krzywym Kołem Nossek Urbek. Ci zaś, gdyby któryś z miasta wyjść miał, innych niech na swe miejsce ustanowią i podstawią⁸⁶.

85 Patrz załącznik 1.

86 Przekład Roberta Sochania.

Bibliografia

Źródła

- Acta Tomiciana. Tomus tertius epistolarum. Legationum. Responsorum. Actionum et rerum gestarum*, Kórnik 1853.
- AGAD: Ks. ziem. i gr. warsz. sygn. 25, 26, 28, 29; AGAD, WE sygn. 855.
- Anonim tzw. Gall, *Kronika Polska*, tłum. R. Grodecki, Wrocław 1982.
- Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572 piórem Łukasza Górnickiego Tyko-cińskiego i Wasilkowskiego Starosty*, Sanok 1855.
- Eines Erbaren Rathes der Kayserlichen Stadt Bresslaw new auffgerichte Feuer=Ordnung*, Bresslaw 1573.
- Fewers Ordnung der Königlichen Stadt Dantzick durch einen Erbaren Rath [...]*. Dantzick 1565.
- Georgii Agricolae de re Metallica Libri XII*, Bazylea 1556.
- Heronis Alexandrini Spiritalivm Liber. A Federico Commandino Vrbinatē, ex Graeco Nvper in Latinvm Conversvs*. Paryż 1583 [też Amsterdam 1680].
- Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście*, t. 1–4, tłum. K. Mecherzyński, Kraków 1867–1870.
- Kronika Jana z Czarnkowa przetłómaczona według tekstu wydanego przez Augusta Bielowskiego w drugim tomie Monumenta Poloniae Historica*. Przez B.M.J [B.M. Jaworskiego], Lwów 1907.
- Kronika Marcina Kromera biskupa Warmińskiego na polski język przełożona przez Marcina Błazowskiego [w:] Zbiór dziejopisów polskich we czterech tomach zawarty*, t. 3, Warszawa 1767.
- Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. Wydanie nowe będące dokładnem powtórzeniem wydania pierwotnego królewieckiego z roku 1582, t. 1–2, Warszawa 1846.
- Kronika Polska Marcina Bielskiego*, Sanok 1856.
- Kronika Polska Stanisława Chwalczewskiego starosty kobryńskiego, dziedzica raskowskiego, pisana 1549 roku*, Warszawa 1829.
- Kronika Thietmara*, tłum. M.Z. Jedlicki, posł. K. Ożóg, Kraków 2012.
- Księgi ziemskie i grodzkie warszawskie, Terrestria et Castrensia Varsaviensia, 1417–179*. Inwentarz analityczny zespołu PL, 1/19, opr. M. Woźniakowa, A. Sekular i V. Urbaniak, Warszawa 1975.
- Matricularum Regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur [...]* Theodorus Wierzbowski. Pars IV. Sigismundus I regis tempora complectens 1507–1548, vol. 2, acta cancellariorum 1507–1535, Warszawa 1912.
- Niemcewicz J.U., *Zbiór pamiętników historycznych o dawney Polsce z rękopismow tudzież dzieł [...]*, t. 4, Warszawa 1822.
- Porządek ogniowy w Warszawie od Marszałka Wielkiego Koronnego na mocy prawa ustanowiony*, Warszawa 1779.

Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1913.

Stanisława Okszyca Orzechowskiego Kroniki Polskie. Od zgonu Zygmunta Igo, wyd. T. Mostowski, Warszawa 1805.

Ulanowski B., *Acta ecclesiae collegiate Varsoviensis* [w:] *Archiwum Komisji Prawniczej*, t. 6, Kraków 1897.

Volumina Legum. Prawa, konstytucje y przywileie Krolestwa Polskiego, Wielkiego Xięstwa Litewskiego y wszystkich prowincyi należących na walnych seymiech koronnych od seymu wiślickiego Roku Pańskiego 1347 aż do ostatniego seymu uchwalone, t. 1–8, Petersburg 1859–1860.

Walawender A., *Kronika kłesk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1450–1586. Tom II. Zniszczenia wojenne i pożary*, Lwów 1935.

Prasa:

„Gazeta Warszawska” 1787, nr 3.

Opracowania:

Berdecka A., *Rozwój Nowej Warszawy w XV i XVI wieku* [w:] *Szkice nowomiejskie*, Warszawa 1961.

Drozdowski M.M., Zahorski A., *Historia Warszawy*, Warszawa 2004.

Estreicher S., *Najstarszy zbiór przywilejów i wilkierzy miasta Krakowa*, Kraków 1936.

Gąsiorowski A., *Itineraria ostatnich dwóch Jagiellonów*, „*Studia Historyczne*” 1973, t. 16 nr 2.

Giedroyc F., *Porządek ogniowy w Warszawie*, Warszawa 1915.

Gieysztor A., *Śródmieścia Warszawy dzieje starsze* [w:] *Dzieje Śródmieścia*, Warszawa 1975.

Gieysztor A., Durko J., *Warszawa. Jej dzieje i kultura*, Warszawa 1980.

Gieysztorowa I., *Od Jagiellonów do Sobieskiego (1526–1696)* [w:] *Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526–1914*, Warszawa 1968.

Jarmusiewicz J., *Mowy do ludu wiejskiego krótkie i łatwe na wszystkie niedziele i święta [...]*, Wiedeń 1841.

Karpiński A., *Pożary w miastach Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku i ich następstwa ekonomiczne, społeczne i kulturowe. Katalog*, Warszawa 2020.

Kaszycka K., *Materiał szkieletowy z katedry gnieźnieńskiej (X/XI–XVII wiek)*, „*Przegląd Antropologiczny*” 1987, t. 53, z. 1–2.

Konopczyński W., *Chronologia sejmów polskich 1493–1793*, Kraków 1948.

Król A., *Zamek Królewski w Warszawie od końca XIII wieku do roku 1944*, Warszawa 1971.

Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

Sołtan A., *Bornbachowie i ich kamienica*, „*Almanach Muzealny*” 2003, t. 4.

- Ulicki B., *Pożary dawnej Warszawy. Materiały do historii ochrony przeciwpożarowej (1261–1795)*, Warszawa 2020 (w druku).
- Ulicki B., *Pożary Zamku Królewskiego w Warszawie. Przegląd źródeł i opracowań*, „Kronika Zamkowa. Roczniki” 2018, nr 5 (71).
- Ulicki B., *Wilkierze i regulaminy ogniowe z okresu od XV do XVIII wieku*, „BIT Nauka i Technika Pożarnicza” 1988, nr 1.
- Wejnert A., *Wiadomość historyczno-statystyczna o morowem powietrzu w Warszawie w latach 1624 i 1625 panującym*, Warszawa 1852.
- Wikarski W., *Rys historyczno-statystyczny Straży Ogniowej Warszawskiej od początku jej założenia aż po dzień dzisiejszy z uwzględnieniem stanu higienicznego i sanitarnego*, Warszawa 1897.
- Wolff A., *Księga radziecka miasta Starej Warszawy. Tom I (1447–1527)*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.
- Zagrodzki T., *Gotycka architektura katedry św. Jana w Warszawie*, Warszawa 2000.

Strony www (według kolejności pojawiania się w tekście):

- <http://pth.net.pl/projekty/bazy-danych/kleski-elementarne/do-1795> [dostęp 31 VIII 2019].
- <http://pth.net.pl/projekty/bazy-danych/kleski-elementarne/do-1795> [dostęp 31 VIII 2019].
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Dzierzgowski [dostęp 26 VIII 2019].
- https://www.straz.pl/badz-bezpieczny/statystyki?powiat=warszawa&p_data_od=&p_data_do=&data_od=2018-01-01&data_do=2018-12-31 [dostęp 23 VIII 2019].
- <http://www.agad.gov.pl/inwentarze/ATeCVarsovien19.xml#> [dostęp 1 XI 2017].
- https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/8f/Saint_Catherine_church_in_Gdańsk%2C_2006_fire.jpg [dostęp 2 XI 2018].
- <https://strazacki.pl/akcje/pozar-katedry-w-gorzowie-wielkopolskim> [dostęp 2 XI 2018].

STRESZCZENIE

W artykule zaprezentowano i omówiono dokumenty ustalające i opisujące pomoc finansową udzieloną Warszawie po pożarze opisanym przez Marcina Bielskiego, Łukasza Górnickiego, Stanisława Okszyca Orzechowskiego i Macieja Strykowskiego. Opracowanie zawiera także implikacje prawne, w tym dwa przepisy związane z organizacją gaszenia pożarów w mieście, które w polskiej wersji językowej zostały tu opublikowane po raz pierwszy (wcześniej, bo w roku 1915, w łacińskiej wersji zaprezentował je Franciszek Giedroyć, znawca warszawskiej historii ochrony przeciwpożarowej). Cytowane postanowienia mają dla bezpieczeństwa pożarowego Warszawy duże znaczenie, ponieważ są najstarszymi dokumentami o tym aspekcie ochrony przed pożarami. W eseju uwzględniono także fragmenty przekazów współczesnych badaczy historii Warszawy.

Słowa kluczowe: Warszawa. Historia. Pożary.

SUMMARY

The article presents and discusses the documents establishing and describing financial aid granted to Warsaw after the fire reported by Marcin Bielski, Łukasz Górnicki, Stanisław Okszyz Orzechowski, and Maciej Strykowski. The study also contains legal implications, including two regulations related to the city's fire-fighting organization. These regulations were published here in Polish for the first time (earlier, in 1915, they were presented in Latin by Franciszek Giedoryć, an expert in Warsaw's history of fire protection). The provisions quoted are of great importance for the Warsaw's fire safety, because they are the oldest documents on this aspect of fire protection. The essay also includes fragments of accounts by the contemporary researchers of the history of Warsaw.

Descriptors (key words): Warsaw. History. Fires.